

Володимир Антонович і Дмитро Яворницький: до історії наукових і особистих взаємин

Невід'ємною складовою інтелектуальної історії є дослідження міжособистісних стосунків науковців. Особливо, якщо кожен із них є знаковою постаттю, уособленням поєднання високого професіоналізму і патріотичної громадянської позиції. Дослідження останнього часу, присвячені В.Б.Антоновичу визначають його безперечно новаторську місію у складанні першої науково доказової національно-демократичної концепції минулого України та розробленні періодизації вітчизняного історичного процесу. Авторитет вченого склався не лише завдяки власним науковим здобуткам. Чи не найважливішим досягненням у галузі організаційної діяльності Антоновича стало створення першого неформального академічного об'єднання українських істориків у рамках київської школи, постановка цілого ряду проблем на нових ідейно-концептуальних засадах. Його діяльність відкрила надалі широкі перспективи для узагальнень і пошуків наступних поколінь дослідників української та східнослов'янської історії. Плеяда ж однодумців і учнів Антоновича визнана на рівні загальноєвропейської історичної науки.

В.Б.Антонович був великим науковим авторитетом для Д.І.Яворницького. Особисте знайомство вчених відбулося у серпні 1884 р. в Одесі під час VI Археологічного з'їзду. Яворницький вперше брав участь у такому представницькому науковому форумі, проте не загубився на ньому й привернув до себе увагу рефератами з історії запорозького козацтва («Поездка по Запорожжю» та «Исследование о Сечи») [1].

Зміцненню його знайомства з професором Антоновичем сприяла спільна подорож по Криму, яку влаштував для делегатів Оргкомітет VI Археологічного з'їзду. Маршрут і деякі цікаві подробиці цієї екскурсії містяться в листі Яворницького до його приятеля, фольклориста та історика з Олександрівська (сучасне Запоріжжя) Якова Павловича Новицького (1847-1925) [2]. З Одеси екскурсанти на пароплаві «Володимир» дісталися до Севастополя, відвідали Херсонес, Інкерман, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Тепе-Кермень, Сімферополь і повернулися до Севастополя. Тут Яворницький попрощався з Антоновичем і з трьома колегами продовжив подорож по Криму.

У Херсонесі Яворницький разом з В.Антоновичем, Д.Багалієм та іншими екскурсантами спостерігали за археологічними розкопками під керівництвом професора Новоросійського університету В.Н.Юркевича (1818-1898), зокрема оглянули печеру, в яку, за свідченням Яворницького, першим хоробро вліз Антонович, а за ним Яворницький [3].

Як свідчать епістолярні джерела, Д.І.Яворницький обговорював з маститим істориком проблеми своєї дослідницької роботи, в тому числі джерелознавчий аспект; радився стосовно актуального для нього на той час питання – підготовки до магістерських іспитів. В своєму першому (і поки що

єдиному виявленому на сьогодні листі Яворницького до Антоновича від 23.09.1884 р.) молодий історик прохав Володимира Боніфатійовича надіслати йому для підготовки до магістерських іспитів програму з російської історії та лекції В. С. Іконнікова й І. В. Лучицького, а для дослідницької роботи – карту Дніпра, яку Антонович ще в Одесі обіцяв йому надіслати [4].

За даними джерел можемо припустити, що під час спілкування в Одесі відбулася домовленість про певну наукову підтримку Яворницького з боку Антоновича [5]. У період з вересня 1884 – по вересень 1886 рр. Яворницький активно намагався здобути наукову опіку з боку Антоновича, проте цього не сталося. Листи Яворницького (припускаємо, що він відправив не один лист, бо декілька разів запитував у знайомих адресу і місце перебування Антоновича [6]) залишаються без відповіді. За словами Яворницького, Володимир Боніфатійович, на жаль, «не мав звичаю відповідати на листи» [7].

Й хоча ми маємо в своєму розпорядженні лише один лист Яворницького до Антоновича, опосередкований зв'язок між ними спостерігається в листуванні Яворницького з іншими кореспондентами. Серед посередників, через яких відбувалося своєрідне «спілкування» Яворницького з Антоновичем, були П.М.Голубовський, В.П.Горленко, Ф.Лебединцев, М.В.Лисенко, В.Н.Тумасов. Проте, передусім це стосується листування Яворницького з видавцем і першим редактором (1882-1887) першого українського історичного журналу «Киевская старина», істориком церкви Феофаном Гавриловичем Лебединцевим (1828-1888). Це пояснюється тим, що науковим експертом «Киевской старины» й безумовним авторитетом для Лебединцева був саме Антонович. «Антонович, что и говорит, – писав Лебединцев Яворницькому, – есть такой авторитет в деле, о котором мы говорим, что его надо послушаться» [8]. Ф.Лебединцев пропонував Дмитру Івановичу дозволити Антоновичу робити в його статтях необхідні виправлення [9]. Зі свого боку, Яворницький прохав редактора «Киевской старины» віддавати рукописи його статей, підготованих для цього часопису, на перегляд Антоновичу, щоб останній «отеческою рукою» виправив помилки і зробив рецензії на ці статті [10].

Ф.Г.Лебединцев виступав своєрідним «зв'язковим» між Яворницьким і Антоновичем: передавав їхні прохання і відповіді одне одному, сповіщав адреси, оцінки і відгуки Антоновича на едиційні пропозиції Яворницького «Киевской старине». Зокрема, у грудні 1885 р. Яворницький запропонував Лебединцеву видати новий переклад з французької «Опису України» Г.-Л.Боплана (з його примітками до цього твору) [11]. Цей проект був колективною працею Качанівського гуртка, що збирався в с. Качанівка (на Чернігівщині) – маєтку відомого українського колекціонера Василя Васильовича Тарновського (1837-1899). Над перекладом «Опису» працювала в тому числі й Софія Василівна Тарновська – дружина В.В.Тарновського, а Яворницький зробив примітки до цього твору. Лебединцев після консультації з Антоновичем відповів Яворницькому, що Володимир Боніфатійович вважає виданий у 1832 р. переклад даної книги, що його здійснив Федір Устрялов (1808-1872), достатньо якісним [12]. Антонович, який мав власний примірник французького оригіналу, радив, перш ніж публікувати новий переклад,

здійснити «перевірку і співставлення даних». Лебединцев повністю погодився з Антоновичем і вважав, що цю роботу треба віддати «на ревізію» саме Володимиру Боніфатійовичу, який має «величезну ерудицію і тонкий критичний розум» [13]. Ймовірно, ініціатори цього проекту не ризикнули віддати своє, можливо, недосконале творіння на «розсуд» такому кваліфікованому фахівцеві як Антонович, й цей переклад твору Боплана не з'явився на сторінках «Киевской старины».

Антонович також виступив експертом ще однієї пропозиції Яворницького. На початку січня 1886 р. Дмитро Іванович запропонував Лебединцеву для публікації свій переклад з німецької брошури Фенріха Гендльовіка (Handlowick), назву якої російською мовою він подав таку: «Подробное и правдивое описание запорожских козаков Фендрика фон-Гендлиовика, который долгое время прожил в стране, где обитает этот народ» [14]. Німецький оригінал цього видання 1789 р. Яворницький розшукав в колекції петербурзького аристократа і відомого збирача старожитностей Павла Яковича Дашкова (1849-1910) [15]. Сучасний український історик Сергій Білокінь в монографії, присвяченій музейному зібранню Павла Платоновича Потоцького (1857-1936), торкається й історії брошури Ф.Гендльовіка, зокрема наводить припущення львівського філолога Василя Щурата про те, що цей твір є неякісним плагіатом зі статті радника російського посольства у Відні Григорія Івановича Полетики, уміщеної в “Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnugen auf das Jahr 1788” [16].

Антонович, який мав власний примірник брошури Ф.Гендльовіка, досить скептично поставився до цього твору, головне і суттєве з якого він опублікував у «Киевской старине» [17], а решта, на його думку, це – «плутанина». Тому він і не радив Лебединцеву друкувати запропонований Яворницьким переклад брошури Ф.Гендльовіка [18]. У такий спосіб ця пропозиція Яворницького теж не була реалізована на сторінках «Киевской старины». Проект Дмитра Івановича все ж втілює у життя вже в наші часи запорізький дослідник В.Мільчев, який у книзі „Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785 – 1790 рр. (дослідження та матеріали)”, виданій у 2007 році, подає „Детальний і правдивий опис запорозьких козаків Фендріка фон Гендльовіка, який тривалий час знаходився в країні мешкання цих людей. З точним портретом начальника цих козаків”, мовою оригіналу з кваліфікованим науковим перекладом українською мовою, розуміючи, що без названої публікації джерельна база його дослідження не може претендувати на абсолютну репрезентативність [19].

В.Б.Антоновича вельми зацікавили мемуари гетьманича Петра Апостола, рукописний оригінал яких французькою мовою зберігався у приятеля Яворницького, відомого катеринославського колекціонера Георгія Петровича Алексеева (1834-1914). Український письменник і мистецтвознавець Василь Петрович Горленко (1853-1907) переказував в листі до Яворницького хвилювання Антоновича стосовно збереження цього унікального джерела і скорішу його публікацію. Саме Яворницькому доручило українське наукове співтовариство здобути у Алексеева мемуари П.Апостола [20], проте

переговори із власником, який мав намір самостійно подбати про видання сімейної реліквії (дворяни Алексєєви були нащадками українського гетьмана через його єдину доньку), не мали наслідків.

У 1885 р. Яворницький намагався зустрітися з Антоновичем у Києві, однак професор тоді хворів і виїхав на лікування до Італії. В наступному 1886 р. Дмитро Іванович планував поїхати до Антоновича, щоб вирішити питання стосовно магістерських іспитів [21]. Але йому з якихось причинне вдалося скласти магістерські іспити під патронатом Антоновича в університеті св. Володимира в Києві. Це сталося лише майже через 10 років у Варшавському університеті [22].

У 1888 р. Яворницький видав свою першу велику двотомну монографію «Запорожъе в остатках старины и преданиях народа» і представив її в якості магістерської дисертації. Він дуже хотів, щоб на цю книгу дав рецензію Антонович. У травні 1888 р. Яворницький писав другу Я.П.Новицькому, що надіслав примірник «Запорожья» Антоновичу [23]. Не дочекавшись відповіді від професора, Дмитро Іванович попросив київського знайомого В.Н.Тумасова дізнатися, чи одібрав Антонович його книгу. 30 червня 1888 р. Тумасов сповістив, що книгу Володимир Боніфатійович отримав, та зараз він не має часу, щоб написати рецензію, але обіцяв це зробити у серпні [24]. Тоді ж, через Тумасова, Яворницький прохав у Антоновича наукову літературу з археології, давньої історії, історії запорозьких козаків, зокрема літописи Г.Грабянки, С.Величка тощо. Антонович відповів, через того ж Тумасова, що у нього є літопис Г.Грабянки, проте зараз він потрібен йому самому; а ґрунтовного аналізу літопису С. Величка поки що в історіографії не існує [25].

Відзначимо, що книга Яворницького «Запорожъе» здобула неоднозначну оцінку в науковому співтоваристві; проте, домінувала негативна критика, в тому числі й з боку Антоновича. В листі до Д.І.Багалія від 10.09.1888 р. Яворницький писав, що майже вісім років працював над своїм «Запорожьем» і «теперь за это самое «Запорожъе» Антонович меня бранит, Лазаревский костит, а Вы ругаетесь»[26]. Проте Дмитро Іванович не образився на своїх критиків, у всякому разі на Антоновича, і через сім років, наприкінці 1895 р., під час складання магістерських іспитів у Варшавському університеті, планував їхати у Київ до Антоновича захищати магістерську дисертацію «Вольности запорозьких козаків» [27]. Невдовзі його плани змінюються, і восени 1896 р. Яворницький надсилає Антоновичу, в якості своєї магістерської дисертації, 3-й том «Истории запорозьких козаков». «Добре ти зробив, що віддав свою роботу на суд Антоновичу», – підтримував приятеля М.Є.Халанський [28]. Однак знову не судилося. Як сповіщав професор Київського університету П.М.Голубовський (1857-1907), Антонович «считает для себя невозможным заняться Вашим трудом, чувствуя себя больным, вследствие чего на днях уезжает в Италию на неопределённое время» [29]. І далі Голубовський пояснював, що «с представлением Вашего труда к нам, дело может затянуться на долгий, неопределённый срок» [30]. У такий спосіб, він давав зрозуміти, що для Яворницького немає перспективи захистити дисертацію в університеті св. Володимира.

В епістолярній спадщині Яворницького збереглися відгуки кореспондентів вченого на розвідки Антоновича. Зокрема в листі університетського друга Дмитра Івановича, професора Харківського університету, фольклориста і мовознавця Михайла Єгоровича Халанського (1857-1910) йдеться про статтю Антоновича „Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362 – 1565)”, якою відкривалося перше число часопису «Киевская старина» (1882 р.). Халанський особливо підкреслив обґрунтоване спростування Антоновичем тези про запустіння Київської землі після татарської навали [31].

Спільні уподобання В.Антоновича та Д.Яворницького у галузі вивчення етнографії та археології мали набагато прагматичніші результати. Вони свідчать, що професор Антонович віддавав належне катеринославському вченому як археологу і музеєзнавцю. Археологією В.Б.Антонович почав цікавитися ще в роки навчання на історико-філологічному відділенні Київського університету між 1856-60-ми роками, коли разом із однокласниками здійснював подорожі під час літніх канікул по різних куточках України, побувавши і на Катеринославщині. Захоплення і глибока зацікавленість наукою з'явилися з 80-х років, після його переходу у 1870 році до Київського університету для викладання історії. Участь у Археологічних з'їздах, опікування молодими науковцями, які за рекомендаціями професора розпочали вивчення археологічних пам'яток, власне археологічне зібрання є свідченнями тривалого характеру наукових уподобань Антоновича. За рекомендацією професора В.Б.Антоновича, дійсний член товариства Нестора – літописця, дружина професора Катерина Миколаївна Мельник (1859-1942) у 1893 р. здійснила першу систематизацію і каталогізацію приватного зібрання катеринославського громадського діяча і мецената О.М.Поля. Велика і цінна колекція археологічних знахідок, нумізматики, етнографічного матеріалу склала основу для створюваного зусиллями місцевої громадськості на чолі з Д.І.Яворницьким краєзнавчого музею у Катеринославі [32].

У 1902 р. в „Киевской старине“ було вміщене повідомлення про передачу В. Антоновичем частини своєї колекції у дарунок Науковому товариству у м. Катеринославі, що відбулося, очевидно, за участю Д.І.Яворницького. В ньому йшлося про місцеві знахідки, що перебували у приватній київській колекції професора. Згадувався, наприклад, керамічний посуд з цікавим орнаментуванням, датований давнім періодом в історії Степової України. Дбайливе ставлення до вцілілих пам'яток матеріальної і духовної культури продемонстрували ці контакти [33].

Порівняльний аналіз наукового доробку обох видатних істориків дає підстави для твердження про те, що Д.І.Яворницький керувався у своїй науковій діяльності не тільки розробленою В.Б.Антоновичем методологією історичного дослідження, але й загальною історичною схемою та історичними концепціями київського професора. Безперечно, Яворницький був продовжувачем документального напрямку в історичній науці, започаткованого київською історичною школою на чолі з професором Антоновичем, намагаючись повно і об'єктивно висвітлювати історичні події на основі джерельного матеріалу.

Свідченням визнання Дмитром Івановичем пріоритетності джерелознавчого напрямку досліджень була поява серед перших публікацій вченого оглядів збірників документів: „Архивные материалы для истории Запорожья“ (1886 р.), „Сборник материалов для истории запорожских казаков“ (1888 р.), згодом, у 1903 році – „Источников для истории запорожских казаков“.

Власне, вивчення та інтерпретація документальних джерел для історії запорозького козацтва склали один із найбільш вагомих наукових доробків Д.І.Яворницького. Якщо, на думку сучасних дослідників, Антонович зробив надзвичайно багато для вивчення козацтва Правобережної України, Лазаревський – Лівобережної, то козацький період в історії Степової Наддніпрянщини найбільш ґрунтовно, на підставі ним же створеної джерельної бази, вивчав Д. Яворницький.

Примітки:

1. Новороссийский телеграф. – 1884. – 18, 29 авг.; Зоря. – [Львів]. – 1884. – № 18.
2. Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького (ЕСЯ). Вип. 4. – Д., 2005. С. 151-153.
3. Там само. С. 151.
4. Там само. С. 18.
5. Там само. С. 96, 107.
6. Там само. – Вип. 2. – Д., 1999. – С. 194, 198, 199.
7. Там само. – Вип. 4. – С. 106.
8. Там само. – Вип. 2. – С. 209.
9. Там само. – С. 211.
10. Там само. – Вип. 4. – С. 96, 107, 108.
11. Там само. С. 101.
12. Див.: Описание Украины. Сочинение Боплана / Перевод с франц. Ф.У[стрялова]. – СПб., 1832. Про дослідження Антоновичем і Яворницьким «Опису України» див.: Дашкевич Я.Р. Боплан в русской и украинской историографии (до 1990 г.) // Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / Пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. перевода А.Л.Хорошкевич, Е.Н.Ющенко. – М.: »Древлехранилище«, 2004. – С. 21-24.
13. Там само. – Вип. 2. – С. 206.
14. Відомий український колекціонер і музейний діяч П.П.Потоцький в реєстрі своєї колекції подає оригінальну назву цієї брошури німецькою мовою: Haendlovich F. Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Sapogoger Kosacken. In Franken [Pappaenheim]. 1789. 4, 22 s. (Див.: Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. 3-тє вид., доп. – К., 2006. – С. 162).
15. ЕСЯ. – Вип. 4. – С. 102.
16. Білокінь С. Музей України... – С. 163.
17. В. А. [Антонович В.] Поселения запорожцев в Банате // Киевская Старина. – 1882. – Т. 2. – № 6. – С. 549-552.
18. ЕСЯ. – Вип.2. – С.209.
19. Мільчев В. Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр.(Дослідження та матеріали) – Запоріжжя, 2007. – 170 с.
20. ЕСЯ. – Вип. 1. – Д., 1997. – С. 116.
21. Там само. – Вип. 4. – С. 173.
22. Див.: Ковальський М. П., Абросимова С. В. Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5-6. – С. 313-333.
23. ЕСЯ. – Вип. 4. – С. 181.
24. Там само. – Вип. 3. – Д., 2005. – С. 593-594.

25. Там само. С. 592, 593.
26. Там само. – Вип. 4. – С. 300.
27. Там само. С. 137.
28. Там само. – Вип. 1. – С. 587.
29. Там само. – Вип. 2. – С. 136; Вип. 3. – С. 183.
30. Там само. – Вип. 2. – С. 137.
31. ЕСЯ. – Вип. 1. – С. 564.
32. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н.Поля. –
Екатеринослав, 1893. – 279 с.
Пожертвование Научному обществу в Екатеринославе // Киевская старина. – 1902. – № 12
(декабрь). – С. 184-185.